

อรรถ

1. เป็นเรื่องที่น่าเสียดายที่เราไม่รู้วาทาไมสเวียโตสลาฟเจ้าชายองค์ที่ 3 ผู้สิ้นพระชนม์ลงในคราวเดียวกัน จึงไม่ทรงได้รับพระเกียรติอย่างเดียวกัน
2. ในวรรณคดีชั้นรองของรัสเซีย (บางครั้งมีของชาติอื่นด้วย) เราพบข้อยืนยันว่าแบบอย่างของ "วิญญาณรัสเซีย" คือ คำว่า "ปรัฟดา" (pravda) หมายถึงคือ "ความจริง" (truth) และ "ยุติธรรม" (justice) น่าเสียดายที่วาทกรรมอย่างนี้ไม่ได้เกิดแต่เฉพาะกับรัสเซีย แต่มีในภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษา (ภาษาอื่นโดยยุโรปเป็นเบื้องต้น) อย่างคำว่า "ไรท์" (Right) ในภาษาอังกฤษ (แปลได้ว่า "ถูกต้อง" และ "มีสิทธิโดยชอบ") เช่นเดียวกับคำว่า "เวริตาส" (Veritas) ในภาษาละติน
3. "พาทเทอริคอน" เป็นบทรวบรวมนิทานสอนใจเกี่ยวกับพวกเคร่งศาสนา มักเป็นเรื่องของนักบวชหรือฤๅษี
4. จักรวรรดิแห่งทัพบาตา (Golden Horde) นั้นไม่ควรเรียกว่า "มองโกล" ในบรรดาทัพที่เข้าพิชิตยุโรปตะวันออกใน ค.ศ. 1237 และในปีต่อมา มีอยู่บ้างที่เป็นชาวมองโกล แต่ที่ควรยำคือชาวตาตาร์ซึ่งเป็นพวกที่ชาวรัสเซียยังติดต่อด้วยนานหลายศตวรรษไม่ใช่มองโกล แต่เป็นชาวคอเคเซียน ชาวรัสเซียไม่ได้ติดต่อกับชาวมองโกลแท้ ๆ จนกระทั่งในคริสต์ศตวรรษที่ 16 เมื่อทั้งสองชาติต้องเผชิญหน้ากัน บนฝั่งแม่น้ำโวลก้าทางตอนล่าง
5. ในกลุ่มชาวตาตาร์มีพวกที่นับถือคริสต์อยู่ด้วย แต่ส่วนใหญ่เป็นพวก "นอกรีต" (heretics) ศาสนาอิสลาม (Moham medanism) ยังไม่แพร่หลายจนเมื่อตาตาร์ได้ครอบครองรัสเซีย แต่ก็ไม่ส่งผลต่อ ความมีขันติธรรมของชาวตาตาร์ที่มีต่อชาวคริสต์
6. ชานแห่งกองทัพชาวตาตาร์ในบัดนี้ได้ทรงเป็น "พระจักรพรรดิ" พระองค์ทรงปกครองปิแซนทิอุมเดิม ต่อมาจึงมีผู้อ้างเป็นบางครั้งว่าชานทรงเป็น "จักรพรรดิปลอม"
7. มีผู้แปลคัมภีร์ใหม่ในคริสต์ศตวรรษที่ 9 แต่จากคัมภีร์เก่าบทที่เคยแปลมีเพียงเพนตาเตอซ (The Pentateuch - ห้าเล่มแรก) ฉบับของโจชู (The Books of Joshua) ของผู้พิพากษา และของรูธ บทสวด (The Psalms) และฉบับของผู้พยากรณ์ บทแปลหนังสือคัมภีร์เก่านี้แปลจากตำราภาษากรีก ที่พวกนับถือลัทธิยูดาเคยสงสัยว่าถูกต้องหรือไม่เพียงใด อย่างไรก็ตามก็นับถือลัทธิยูดาที่ต้องการมักคุ่นกับคัมภีร์เก่าตอนต่าง ๆ ที่ยังไม่เคยแปลเป็นภาษารัสเซียอีกด้วย
8. เมื่อไม่นานมานี้มีผู้พยายาม "หาเหตุผลแสดงว่า" สิ่งที่ซาร์อีวานทรงกระทำนั้น "เป็นเรื่องถูกต้อง" แต่ก็ไม่สามารถปิดบังข้อเท็จจริงได้ว่ารัชสมัยของซาร์อีวาน ซึ่งสร้างความสพึงกลัวให้แก่ประชาชนนั้น มีลักษณะผิดต่อศีลธรรม รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ไม่ใช่ได้จากฝ่ายศัตรูของซาร์เท่านั้น ซาร์ซการในพระองค์ที่เป็นชาวต่างชาติสองคนก็ได้เขียนไว้ นักวิชาการเยอรมันบางคนเปลี่ยนคำชานพระนามซาร์จาก "ผู้โหดเหี้ยม" เป็น "อีวานผู้ดุเดือด" (Ivan the Severe) แทนเพื่อให้ฟังดูอ่อนลง ซึ่งอันที่จริงคำชานพระนามว่า "ผู้โหดเหี้ยม" นั้นเหมาะสมแก่พระองค์ที่อยู่แล้ว ในเกิลดพงศาวดารรัสเซียฉบับหนึ่งมีคำเอ่ยชานพระนามซาร์ว่า "อีวานคนดี" (Ivan the Good) ไว้ด้วย เข้าใจว่าเป็นการกระตุ้นพวกที่ต้องการนับถือซาร์อีวานให้ตกลงใจได้ ณ ที่นี้จะขอเรียกพระนามซาร์ว่าผู้โหดเหี้ยม เพราะเรียกชานกันเช่นนี้

จนเป็นประเพณี นอกจากนั้นต้องเข้าใจว่าผู้ร่วมสมัยของพระองค์ได้ตัด ลินพระองค์ตามลักษณะทาง ด้านศีลธรรม ตามความเห็นของผู้เขียน ใครก็ตามที่เชื่อว่าประชาชนชาวรัสเซียคิดถึงซาร์องค์หนึ่งผู้ ปฏิบัติการเช่นนี้เป็นเพียงกษัตริย์ “ผู้ดูแล” แล้วได้กระทำการฉกฉวยสิทธิของประชาชนของรัสเซีย ทั้งหมดไป แม้แต่ในการที่จะตัดสินคุณสมบัติของมนุษย์และด้านศีลธรรมขั้นพื้นฐาน

9. การแสดงภาพเรื่องราวชีวิตแบบโดโมสโตรอ์ ล่าสุดอยู่ในบทโคลงที่เขียนขึ้นโดยกเล็กซานเดอร์ บล็อก ใน ค.ศ. 1914 หลังเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1
10. ซิกมุนด์ ฟร็อยด์ ฟอน เฮอร์เบร์สไตน์ (Siegismund Freiherr von Herberstein ค.ศ. 1486 - 1566) เป็นทูตออสเตรียผู้เดินทางท่องเที่ยวไปตามพระราชโองการของพระเจ้าจักรพรรดิ เขาเขียนรายงาน เกี่ยวกับมอสโกซึ่งเป็นฉบับที่มีชื่อเสียง
11. อัดัม โอลชลากเกอร์ (Adam Olschlager) เรียกเป็นละตินว่าโอเลียร์ลุส (Olearius - ค.ศ. 1603 - 1671) เป็นนักเขียนที่มีชื่อเสียงจากผลงานเรื่องการเดินทางครั้งใหม่สู่ตะวันออก (New Oriental Travels - ค.ศ. 1647) เป็นรายงานผลการเดินทางไปสู่รัสเซียเพื่อการค้าสองครั้ง (ค.ศ. 1633 - 1635) เขาได้ร่วมเดินทางโดยรับพระบัญชาจากดุก์ฟรีดริชที่ 3 แห่งโฮลสไตน์ กอททอร์ป (Duke Friedrich III of Holstein - Gottorp) เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่สุดฉบับหนึ่งที่ให้ข้อมูลสถานการณ์ใน รัสเซียสมัยนั้น
12. ด่านานเก่าเล่าว่าโบริส โกดุนอฟทรงเป็นผู้บัญชาให้ปลงพระชนม์ซาร์เวริช บัดนี้ช็อกล่าวหานี้ได้ตกไปว่า ไม่เป็นความจริง แต่เรื่องนี้เป็นพื้นฐานการเขียนงานหลายชิ้น รวมทั้งงานของพุซกินและเคานท์ เอ.เค. ดอลสโตย